

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію КРАВЧЕНКА МИКОЛИ СЕРГІЙОВИЧА
“Діяльність українських націоналістичних політичних рухів
кінця 1980-х – початку 2000-х рр. у мемуарних джерелах”,
подану на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю
07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Кінець 1980-х – початок 2000-х рр. представляє собою важливий період в історії сучасної української держави, позначений серед іншого спалахом українських націоналістичних рухів, що значною мірою сприяли як розвиткові політичної системи, так і утвердженню національної самосвідомості. Вони формувалися і розвивалися на тлі жвавих і швидких суспільно-політичних змін в країні, що знайшло своє відображення у великому масиві різноманітних історичних джерел, окреме місце серед яких посідають джерела особового походження, серед іншого – мемуари і спогади, як безпосередніх учасників цих рухів і пов’язаних з ними спільнот і товариств, так і сторонніх спостерігачів. Але традиційно українські націоналістичні рухи розглядалися, в основному, як елементи політичної системи, а увага суспільства була зосереджена на їх політичних переконаннях і програмах, тому на першому плані перебували документи офіційного походження, наприклад, програмні і агітаційні. Не було дано оцінки діяльності націоналістичних рухів через призму бачення безпосередніх їх представників, що відбилося у мемуарах і відобразало функціонування цих рухів зсередини їхньої структури. Тому звернення дисертанта до цієї теми є **своєчасним і актуальним** для історичної науки.

Дисертантом було проаналізовано основні наявні публікації з досліджуваного питання і зроблено висновок про недостатню розробленість заявленої теми. Дисертант слушно вказує на існування лакун серед історіографічних досліджень окресленого періоду, частково заповнити які й покликане здійснене ним дослідження, а також звертає увагу на те, що

переважна більшість наявних публікацій, автори яких так чи інакше давали характеристику українського націоналістичного руху, як українські, так і закордонні, має поверхневий, публіцистичний характер, базується на обмеженій джерельній базі, наприклад, на агітаційних матеріалах пропагандистського змісту, і практично не має елементів джерелознавчого або історіографічного аналізу.

Водночас дисертантом було опрацьовано достатньо широкий комплекс джерел особового походження з теми дослідження, що підтверджує його достовірність дослідження. До джерельної бази залучено як безпосередньо мемуари представників (або учасників) українських націоналістичних рухів, так і інтерв'ю (різні за способом фіксації інформації), що близькі до так званих усноісторичних джерел, і які до цього моменту практично не були об'єктом дослідження саме як історичні джерела. Дисертант виокремлює специфіку джерельної бази і підкреслює складність здійснення її аналізу, зважаючи як на сам характер мемуарів як джерела, так і на складні умови формування і трансформації, яких зазнали ці політичні рухи протягом 1990-х років. Це також має важливе значення в світлі того факту, що ці джерела особового походження було створено фактично протягом двох останніх десятиліть, що призводить до переважання, передусім, політологічної оцінки фактів та явищ, про які йдеться.

Як безпосередні об'єкти для дослідження дисертантом із загального джерельного масиву було виокремлено три основні групи джерел, що належать до джерел особового походження, і, зважаючи на специфіку обраної дисертантом групи джерел, на нашу думку, є доцільним звернення до критерію авторства як до основного (поділ на мемуари лідерів націоналістичного руху, рядових учасників та осіб, які до нього не належали).

Позитивною рисою здійсненого дослідження є також широке залучення електронних ресурсів, що перебувають у відкритому доступі, оскільки ця складова невпинно зростає з кожним роком, і важливість їх як

історичних джерел стає дедалі більшою для дослідження новітньої історії нашої держави і вироблення оцінки цього етапу в її політичному розвитку.

Структура дисертації відповідає логіці дослідження, послідовно розкриває завдання, поставлені у дисертаційному дослідженні, а результати дослідження пов'язані між собою. Вона складається з чотирьох розділів та 12-ти підрозділів (з підпунктами).

Так, у вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено мету і завдання, визначено його об'єкт і предмет, наведено дані про зв'язок роботи з науковими темами, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію результатів дисертації. Цілком обґрунтовані хронологічні межі дослідження. Дисертант до вступу включає й історіографічний аналіз попередніх досліджень.

У **розділі першому** розглядаються теоретико-методологічні проблеми дослідження мемуарних джерел, зокрема їх генеза, проблематика та класифікація, було запропоновано методологію дослідження.

Автор відзначив унікальність мемуарних джерел як історичних джерел із значним компонентом світоглядних орієнтирів та характеристик, а також наголосив на необхідності їх додаткового критичного аналізу й приділення уваги особистості автора. Дисертант цілком обґрунтовано пропонує реалізацію методології як дослідження з семи дослідницьких етапів, спираючись на вивчення особи автора, атрибуцію джерела та порівняльно-історичний аналіз інформації. Однак, хоча автор й зупиняється на методиці засадах дослідженні у першому розділі, було б бажано у вступі вказати й на загальнонаукові та історичні принципи та методи дослідження, які він широко використовує у дисертації, зокрема класифікації, систематизації, хронологічний, порівняльний аналіз тощо.

У **другому розділі** аналізуються спогади лідерів українських націоналістів як основні джерела до історії українських націоналістичних політичних рухів. Дисертант аналізує певну "подвійність" цих джерел, інформація яких залежить у значній мірі від особи автора, його положення,

характеру участі в подіях (загальноукраїнський або регіональний та локальний масштаб, мотивація тощо), підкреслює нерівнозначність цих спогадів як джерел. Так, лідери націоналістичних організацій за характером свого організаційного положення найбільш поінформовані порівняно з іншими, крім того, здатні висвітлювати не тільки власне події з історії власних рухів, але й нездійснені плани тощо. Водночас, саме вони є найбільш суб'єктивними і заангажованими, що вимагає ретельного аналізу і критики саме цих джерел. Однак, порівняльний аналіз дозволив зробити висновок, що інформація таких джерел, як правило, знаходить своє підтвердження в ряді інших джерел та доповнює загальновідомий перебіг подій. Інші джерела (зокрема локальні) із зрозумілих причин є фрагментарними та тенденційними та, як правило, висвітлюють аспекти партійної історії.

Третій розділ присвячено спогадам рядових активістів як джерелам до історії окремих епізодів історії українських націоналістичних політичних рухів. Дисертант аналізує опубліковані мемуари представників УНА-УНСО та неопубліковані спогади рядових активістів СНПУ та ДСУ і доходить висновку, що інформаційний потенціал спогадів рядових активістів значно поступається за обсягами спогадам націоналістичних лідерів, але у висвітленні окремих епізодів організаційної історії (особливо участі у військових конфліктах) спогади рядових УНСОвців надзвичайно інформативні щодо цілого ряду значимих деталей та містять унікальні окремі відомості. Ще менш інформативними є мемуари анонімних стрільців УНСО. Група ж художніх мемуарів не піддається перевірці і тому не може бути залучена до дослідження як історичні джерела.

У **четвертому розділі** розглядаються “ненаціоналістичні” мемуари, які хоча і не становлять собою значний масив інформації для дослідження, але містять цілий ряд цікавих деталей й в цілому незаангажовано підтверджують ряд мемуарів з націоналістичним авторством. Особливо це стосується мемуаристів-комбатантів, втім, для цих спогадів характерний високий рівень суб'єктивності, що інколи переходить у відверту недостовірність.

Основні висновки узагальнюють результати дослідження відповідно до висновків розділів у дисертації, характеризують джерела за методичними принципами, викладеними дисертантом, із залученням порівняльного аналізу широкого кола джерел. *Результати дослідження є об'єктивними та достовірними* і детально характеризують мемуаристику націоналістичних політичних рухів кінця 1980-х – початку 2000-х рр. Також цілком виправданим видається запропонований дисертантом *методологічний алгоритм* вивчення джерел з семи пунктів. Він містить обов'язкові елементи джерелознавчої критики джерел особового походження, що свідчить про дотримання дисертантом відповідних методологічних засад.

Результати дослідження переконливо свідчать *про наукову новизну дисертації*, яка складається не лише з того, що історична наука поповнюється новим знанням про характер та специфічні особливості такого особливого виду джерел, а й дозволяє подивитися на документальний масив джерел новітньої історії України, створений в результаті діяльності націоналістичних рухів, під новим, науковим кутом зору. Особливо важливим є залучення їх до наукового обігу з огляду на те, що майже не зберіглося цільних масивів документальних джерел націоналістичних рухів, яких автор називає «недержавними», такими, які не увійшли до системи державної влади, і мемуари і спогади їхніх представників подекуди є чи не єдиним комплексним джерелом щодо їхньої діяльності. Дисертація вперше надає ґрунтовну оцінку місця і ролі мемуарів представників українських націоналістичних рухів як джерел особового походження у загальному масиві історичних документів з новітньої історії України, який не є сталим і фактично ще перебуває на етапі свого формування.

Основні результати дослідження викладені у п'яти наукових публікаціях у фахових виданнях, які *повноцінно розкривають основні результати дослідження*, і кількох, що додатково відображають результати проведеного дослідження, а також належним чином апробовані на міжнародних конференціях та круглих столах. Текст автореферату

відображає основні положення дисертації і відповідає вимогам МОН України.

Але водночас вважаємо за потрібне висловити кілька зауважень щодо дисертаційної роботи та побажань.

1. Дисертант справедливо підкреслює, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. не існувало єдиного націоналістичного руху, але саме тому, на нашу думку, слід було дати окреме самостійне визначення поняття “рух” не лише як суспільно-політичного явища, а й як “мережі спільнот”, як зазначає дисертант. До того ж, він вказує, що ці націоналістичні рухи “гуртувалися навколо політичних партій” і водночас стверджує, що ці “політичні сили являли собою не тільки партійні структури” (С. 10).

Хоча дисертант неодноразово підкреслює, що ідеологія політичних рухів не є предметом дослідження, варто було б усе ж таки стисло зазначити, що саме було покладено в основу ідеологічних позицій трьох основних українських націоналістичних політичних рухів (Української Національної Асамблеї (УНА), Всеукраїнського Політичного Об’єднання “Державна Самостійність України” (ДСУ) та Соціал-національної партії України (СНПУ). Дисертант сам зазначає у вступі, що одним з трьох критеріїв, або визначальних характеристик, досліджених ним відповідних джерел є саме ідеологічна позиція (С. 11). Це сприяло б кращому сприйняттю і розумінню критики внутрішнього змісту джерел та їхнього інформаційного потенціалу, викладених далі у тексті дисертації (розділи II–IV).

2. Дисертант дійшов висновку, що мемуари представників українських націоналістичних політичних рухів практично не досліджувалися як джерела. При цьому виняток зроблено для українського дослідника Е. Андрющенка, публікації якого за словами дисертанта мають науковий характер, оскільки базуються на комплексному аналізі джерел і завдяки цьому посідають окреме місце серед публікацій з теми дослідження (С. 19), а також певною мірою – для публікацій В. Мирончука, які містять ознаки історіографічної розвідки. Але ми вважаємо, що тут варто було б розкрити, до яких саме джерел

звертався Е. Андриющенко (крім зазначених усних джерел) і уточнити за якими критеріями ним було здійснено джерелознавчий аналіз.

3. На нашу думку, також слід було б підкреслити особливості документальних фільмів, відеоінтерв'ю і відеоспогадів, як джерел, про які йдеться у розділах (розділи II–IV), крім зазначення способу фіксації інформації як зовнішньої їхньої ознаки, і поглибити питання щодо достовірності окремих спогадів, наприклад, опублікованих на анонімних інтернет-сторінках, або наведених у тематичних документальних фільмах.

4. Крім цього, у тексті дисертації неодноразово згадуються і аналізуються фотографії, додані до спогадів. Але фотографії також можуть виступати не лише складовою мемуарів, а самостійними додатковими історичними джерелами, оскільки на них зафіксовано особовий склад, однострої, фрагменти партійної історії, наприклад, з історії УНА-УНСО тощо. Гадаємо, що їм варто було б приділити дещо більше уваги у частині дисертації, присвяченій класифікації джерел.

5. В цілому дисертант виконав поставлені завдання, хоча бажано було б краще структурувати їх у висновках, а також ширше розкрити у висновках заявлені у завданнях закономірності формування інформаційного потенціалу мемуарів.

6. Деякі зауваження стосуються й оформлення дисертації. Так, занадто стислою є анотація, яка за новими правилами приміщується відразу за титулом дисертації; слід було б більше уваги приділити її практичному значенню, тим більше, що дисертація дійсно має значний практичну цінність не лише для сучасного джерелознавства, пропонуючи алгоритм методики дослідження новітніх мемуарних джерел та розширюючи коло цих джерел, а й для подальших досліджень історії **українських націоналістичних політичних рухів кінця 1980-х – початку 2000-х рр.**

Загалом висловлені нами зауваження не ставлять під сумнів основні положення дисертації та отримані результати і не впливають на загальну високу позитивну оцінку дисертаційної роботи.

З огляду на вищевикладене вважаємо, що дисертація Кравченка Миколи Сергійовича “Діяльність українських націоналістичних політичних рухів кінця 1980-х – початку 2000-х рр. у мемуарних джерелах”, представлена на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, написана науковою мовою, є завершеною, цілісною та самостійною кваліфікаційною працею, що має актуальність, новизну, містить достовірні результати дослідження, що відповідає вимогам пп. 9, 11–13 “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р.), а її автор – Кравченко Микола Сергійович – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України
НАН України

Н. Г. Кашеварова

